УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.92.3.61

УДОСКОНАЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ОМБУДСМАНА: ДОСВІД РОЗГЛЯДУ СКАРГ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Шопіна І.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3334-7548
e-mail: irynashopina@gmail.com

Шопіна І.М. Удосконалення діяльності Військового омбудсмана: досвід розгляду скарг військовослужбовців у Великій Британії.

У статті охарактеризовано особливості досвіду розгляду скарг військовослужбовців Омбудсменом з питань розгляду скарг на військову службу у Збройних силах Великої Британії (SCOAF) і визначено доцільність деяких аспектів цього досвіду для правового регулювання діяльності Військового омбудсмана в Україні. З'ясовано, що британський досвід свідчить про високий ступінь деталізації відносин SCOAF з Радою оборони, Міністром оборони та іншими суб'єктами. Така деталізація є гарантією правового статусу SCOAF, оскільки всі типові для його діяльності ситуації алгоритмізовані, що зменшує можливість впливу на процеси захисту прав військовослужбовців суб'єктивних факторів. Визначено, що заслуговує на підтримку підхід, відповідно до якого відстежується реалізація кожної рекомендації SCOAF. Позитивно охарактеризовано регламентацію різних видів звітів SCOAF та вимоги до їх структури та змісту, що уніфікує правозастосовну практику та дозволяє порівнювати різні періоди діяльності. Акцентовано увагу на наділенні SCOAF для цілей розслідування, стосовно явки й допиту свідків та надання документів повноваженнями, ідентичними повноваженням Високого суду Великої Британії.

З'ясовано, що Закон України «Про Військового омбудсмана» містить велику кількість загальних положень, які не відповідають принципам правової визначеності і не утворюють зрозумілих алгоритмів дій Омбудсмана та керівників органів військового управління під час розгляду скарг військовослужбовців і прийняття рішень за їх результатами. Визначено, що потребує свого правового врегулювання проблема взаємодії Омбудсмана з Радою національної безпеки і оборони України, а також роль цієї посадової особи у контрольних заходах, здійснюваних Офісом Президента України у Збройних Силах України. Акцентовано увагу на існуванні суперечності між обов'язком правоохоронних органів співпрацювати з Військовим омбудсманом, надавати йому доступ до матеріалів та документів, та нормами процесуального законодавства. Наголошено на відсутності норми про подання звітів Військового омбудсмана за результатами перевірок.

Зроблено висновок, що використання у національній практиці деяких елементів британської моделі дозволило б підвищити якість правового регулювання у досліджуваній сфері та посилити рівень правових гарантій здійснення Військовим омбудсманом своїх повноважень.

Ключові слова: Військовий омбудсман, військовослужбовці, захист прав військовослужбовців, Велика Британія, порушення прав військовослужбовців, розгляд скарг військовослужбовців, військове управління, військова служба.

Shopina I.M. Improvement of the Military Ombudsman's activity: experience of reviewing service complaints in the United Kingdom.

The article characterizes the features of the experience of reviewing service complaints by the Service Complaints Ombudsman for the Armed Forces of the United Kingdom (SCOAF) and determines the

expediency of certain aspects of this experience for the legal regulation of the Military Ombudsman's activity in Ukraine. It is established that the British experience demonstrates a high degree of detail in the relations between SCOAF and the Defence Council, the Secretary of State, and other entities. Such detailed regulation acts as an effective guarantee of SCOAF's legal status, as all situations typical for its activity are algorithmized, which minimizes the possibility of subjective factors influencing the processes of protecting servicemen's rights. It is determined that the approach of tracking the implementation of every SCOAF recommendation deserves support and implementation. The paper positively evaluates the regulation of various SCOAF report types and the requirements for their structure and content, which unifies law enforcement practice and allows for comparing different periods of activity. Attention is drawn to the conferral upon SCOAF of powers identical to those of the High Court of the United Kingdom for the purposes of investigation, concerning the attendance and questioning of witnesses, and the submission of documents.

It is found that the Law of Ukraine «On the Military Ombudsman» contains a large number of general provisions that do not correspond to the principles of legal certainty and do not create clear algorithms for the Ombudsman and heads of military command bodies when reviewing service complaints and making decisions based on their results. It is determined that the problem of the Ombudsman's interaction with the National Security and Defence Council of Ukraine, as well as the role of this official in control measures carried out by the Office of the President of Ukraine within the Armed Forces of Ukraine, requires legal regulation. Emphasis is placed on the existence of a contradiction between the duty of law enforcement agencies to cooperate with the Military Ombudsman, providing him with access to materials and documents, and the norms of procedural legislation. The absence of a rule regarding the submission of reports by the Military Ombudsman based on the results of inspections is highlighted.

It is concluded that the use of certain elements of the British model in national practice would make it possible to improve the quality of legal regulation in the studied field and strengthen the level of legal guarantees for the Military Ombudsman to exercise their powers.

Key words: Military Ombudsman, servicemen, protection of servicemen's rights, United Kingdom, violation of servicemen's rights, review of service complaints, military command, military service.

Постановка проблеми. Прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Військового омбудсмана» від 17 вересня 2025 року № 4603-IX стало важливим кроком на шляху побудови та зміцнення правового механізму захисту прав військовослужбовців в умовах збройного конфлікту високої інтенсивності. Однак численні прогалини та суперечності, що містяться у цьому правовому акті, є причиною обґрунтованих сумнівів щодо його можливої ефективності. З огляду на вказане уявляється доцільним проаналізувати досвід демократичних держав з потужними збройними силами, які мають позитивні напрацювання у сфері захисту прав військовослужбовців за допомогою спеціально створених інституцій. Вказане обумовлює увагу до досвіду захисту прав військовослужбовців у Великій Британії, який залишається малодослідженим у вітчизняних наукових публікаціях.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Зарубіжний досвід у сфері захисту прав військовослужбовців розглядав О. Марцеляк, який обстоював позицію, що запровадження в Україні інституту військового омбудсмана доповнить існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод військових, з іншого – сприятиме підтримці їх віри в справедливість, що в цілому нейтралізує насторожене ставлення військовослужбовців до влади, пом'якшить конфлікти між державою, її органами і військовими [1]. Однак Велика Британія лише згадується науковцем з-поміж інших країн, де існує така посада, тоді як детально британський досвід у цій сфері не аналізується.

Ю. Загуменна, досліджуючи роботи зарубіжних вчених, робить висновок, що британський військовий омбудсмен був створений як частина зусиль щодо реформування збройних сил та підвищення рівня захисту прав військовослужбовців. Він отримав широкі повноваження для розгляду скарг військових, проведення незалежних розслідувань та співпраці з іншими правозахисними організаціями. Це дозволило забезпечити більш високий рівень справедливості та правосуддя у збройних силах [2], однак безпосередній аналіз актів британського законодавства вчена не проводить.

С. Сухан розглянув захист прав військовослужбовців Великої Британії у вузькому аспекті забезпечення їх права на репродукцію [3]. Цілком підтримуючи авторів вказаних та інших наукових праць в аспекті визнання ними важливості захисту прав військовослужбовців та віддаючи належне якості проведеного ними аналізу, зауважимо також, що їх роботи були написані до запрова-

дження в Україні посади Військового омбудсмана. Отже, нова правова реальність вимагає нових наукових розвідок.

Тут і далі, коли мова йде про українську практику, ми вживаємо термін «Військовий омбудсман» з міркувань термінологічної визначеності. Разом з тим ми, безумовно, підтримуємо думку науковців та практиків, які вважають, що у Законі України «Про Військового омбудсмана» слово «омбудсман» викладено з помилкою. При розгляді практики Великої Британії ми вживаємо термін «омбудсмен», відповідно до усталених стандартів наукової та правової термінології.

Мета статті – охарактеризувати особливості досвіду розгляду скарг військовослужбовців Омбудсменом з питань розгляду скарг на військову службу у Збройних силах Великої Британії і визначити доцільність деяких аспектів цього досвіду для правового регулювання діяльності Військового омбудсмана в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Системний розвиток правового регулювання розгляду скарг військовослужбовців Великої Британії пов'язують з чотирма випадками смерті солдатів у казармах Діпкат (1995–2002), за обставин, які офіційно були кваліфіковані як самогубства. Причини їхньої смерті викликали серйозні сумніви у суспільстві. Доповідь королівського адвоката Н. Блейка у 2006 році показала наявність системних проблем: відсутність належного нагляду, незадовільні умови служби, булінг та психологічний тиск. Для попередження негативного впливу таких чинників у Доповіді Н. Блейка було рекомендовано створити посаду Омбудсмена або Уповноваженого зі скарг військовослужбовців, пов'язаних із проходженням військової служби. Аргументами на користь такої позиції стало те, що розслідування за наслідками таких надзвичайних подій повинні давати можливість розвіяти законне суспільне занепокоєння шляхом публічного виявлення будь-яких системних недоліків. Зазначалося, що громадськість повинна довіряти своїм Збройним Силам, щоб бути впевненою, що їхні близькі можуть добре служити в належних умовах і що їхній внесок цінується [4].

За результатами реформування процедур розгляду звернень військовослужбовців було утворено Офіс Уповноваженого зі скарг на військову службу (Office of the Service Complaints Commissioner), який працював з 2008 по 2015 рік. Роль Уповноваженого полягала в тому, щоб допомогти військовослужбовцям отримати доступ до системи скарг, а також щорічно звітувати перед Парламентом про функціонування системи розгляду скарг на військову службу [5].

Першою Уповноваженою зі скарг на військову службу у Великій Британії стала С. Аткінс, яка виконувала ці обов'язки з 2008 по 2014 рр. Слід сказати, що у кожному зі своїх щорічних звітів Уповноважена підкреслювала, що система розгляду скарг на військову службу не є ефективною, результативною чи справедливою, а повноваження за цією посадою недостатні для здійснення необхідних змін [6].

У 2015 році Міністерство оборони Великої Британії оголосило про подальші реформи, які включали оптимізацію внутрішнього процесу розгляду скарг та введення замість посади Уповноваженого посади Омбудсмена, який мав би повноваження проводити розслідування. 1 січня 2016 року, на підставі аналізу досвіду діяльності Офісу Уповноваженого зі скарг на військову службу і з урахуванням оптимізації цього напряму захисту прав військовослужбовців, було введено посаду Омбудсмена з питань розгляду скарг на військову службу у Збройних силах (Service Complaints Ombudsman for the Armed Forces, далі – SCOAF). У теперішній час SCOAF є незалежною організацією, яка фінансується державою, її бюджет формується з оборонного бюджету. У 2024 році загальний бюджет SCOAF склав 1 930 445 британських фунтів, з яких витрати на персонал складали 1 370 220 британських фунтів. Всього у складі досліджуваної організації у 2024 році працювало 26 співробітників, включаючи Омбудсмена [7].

Правові засади компетенції SCOAF та розгляду скарг військовослужбовців викладено у Частині 19 Закону Великої Британії про Збройні Сили (далі – Закон про SCOAF) [8]. Законом, зокрема, передбачено, що Омбудсмен призначається монархом за рекомендацією Міністра оборони. Особа не може бути призначена на вказану посаду, якщо вона є членом регулярних або резервних сил, або найнятою на державну цивільну службу. Заслуговує на увагу позиція британського законодавця щодо незалежності досліджуваної нами інституції: визначено, що SCOAF не вважається слугою або агентом Корони, або таким, що користується будь-яким статусом, імунітетом або привілеєм Корони (ст.365B).

Особливу увагу вказаний правовий акт приділяє процедурам подання скарг військовослужбовцями. Якщо особа, яка підпадає під дію військового законодавства, вважає, що щодо неї було вчи-

нено неправомірні дії у будь-якій справі, що стосується її служби, вона може подати скаргу щодо цієї справи. Якщо особа, яка перестала підпадати під дію військового законодавства, вважає, що щодо неї було вчинено неправомірні дії у будь-якій справі, що стосується її служби, які сталися, коли вона підпадала під дію такого законодавства, вона може подати скаргу щодо цієї справи [8]. Тобто законодавець пов'язує можливість особи подати скаргу з проходженням нею військової служби на момент вчинення дій, які ця особа вважає неправомірними.

Слід сказати, що у законодавстві Великої Британії існує розгалужений правовий механізм подання військовослужбовцями скарг, пов'язаних із проходженням військової служби. Такий механізм охоплює прийняття офіцером, до якого подано скаргу військовослужбовця, рішення про те, чи є скарга прийнятною; перегляд SCOAF, на підставі заяви скаржника, рішення офіцера, до якого подано скаргу, про те, що скарга є неприйнятною; забезпечення того, щоб рішення Уповноваженого щодо прийнятності, за результатами такого перегляду, було обов'язковим для скаржника та офіцера, до якого була подана скарга (ст.340B); прийняття Радою оборони рішення, у випадку скарги військовослужбовця, яка визнана прийнятною, щодо того, чи буде скарга розглядатися особою або колегією осіб, призначених Радою, або самою Радою (ст. 340C); подання заявником апеляції до Ради оборони (ст. 340D). Заслуговують на увагу два моменти: по-перше, детально визначений статус SCOAF на всіх етапах проходження скарги військовослужбовця і досить вагомі повноваження цієї посадової особи (наприклад, SCOAF на підставі заяви скаржника, може переглянути рішення Ради оборони про те, що апеляція не може бути продовжена, при цьому рішення SCOAF є обов'язковим для скаржника та Ради оборони). По-друге, британський законодавець наділяє процедури розгляду скарг військовослужбовців достатнім елементом публічності та намагається створити умови для об'єктивності прийнятих рішень. Це досягається і завдяки колегіальному порядку деяких етапів розгляду скарг, і за рахунок залучення до їх розгляду у певних випадках цивільних осіб, які не пов'язані зі збройними силами. Так, Міністр оборони відповідно до положень ст. 340E має повноваження вимагати від Ради оборони призначення для розгляду скарг незалежних осіб, які можуть складати або увесь склад колегії, або бути представлені в ній. Незалежність в контексті цієї статті означає, що особа не є членом регулярних або резервних сил чи найнятою на державну цивільну службу, та включена до списку, який ведеться для цих цілей Міністром оборони [8].

SCOAF може, на підставі заяви військовослужбовця, розслідувати: його скаргу, якщо переконаний, що така скарга була остаточно вирішена на попередніх етапах; заяву про неналежне адміністрування (maladministration) у зв'язку з розглядом скарги військовослужбовця; заяву про невиправдану затримку у розгляді скарги військовослужбовця, яка ще не була остаточно вирішена; заяву про невиправдану затримку у розгляді відповідної службової справи (relevant service matter). Процедура розслідувань, визначена у ст. 340I, передбачає, що саме SCOAF визначає, чи починати, продовжувати або припиняти розслідування; чи розслідувати скаргу військовослужбовця, або заяву, в цілому чи лише у певних аспектах.

Існують певні вимоги до дій SCOAF, які, відповідно до Закону про SCOAF, встановлює Міністр оборони. Слід сказати, що у затвердженому Міністром оборони Великої Британії Положенні від 3 грудня 2015 року з високим ступенем деталізації визначено низку процедурних аспектів, зокрема, у сфері відносин SCOAF з Радою оборони, якій SCOAF має надавати певні відомості та дані. Наприклад, якщо останній вирішує розпочати розслідування, незважаючи на те, що заяву було подано після закінчення встановленого періоду, він повинен пояснити у своєму рішенні причини, чому вважає це справедливим та обґрунтованим. Якщо SCOAF вирішує розпочати розслідування, він або вона повинні надіслати копію заяви до Ради оборони. Якщо SCOAF вирішить розслідувати будь-які випадки неналежного управління, він або вона повинні повідомити про це рішення заявника та Раду оборони, наводячи причини такого рішення [9]. Вважаємо, що така деталізація і встановлення обов'язку щодо інформування покликані сприяти зменшенню впливу на розслідування різноманітних суб'єктивних чинників, дія яких може посилюватися, якщо процедури мають низький рівень прозорості.

Надзвичайно важливими для правового статусу SCOAF ми вважаємо положення ст. 340J Закону про SCOAF, які визначають право цієї посадової особи вимагати інформацію, документи та докази. SCOAF може, для цілей розслідування, вимагати від особи надати документи, що знаходяться у володінні або під контролем особи, або іншу інформацію, що знаходиться у володінні або під контролем особи. При цьому Закон визначає, що SCOAF має такі ж повноваження, як і Високий суд (або, у Шотландії, Сесійний суд), для цілей розслідування, стосовно явки та допиту

свідків (включаючи допит свідків за кордоном), та надання документів [8]. Такий рівень повноважень детермінує негативні правові наслідки для осіб, які не вважають за доцільне виконувати обґрунтовані вимоги SCOAF під час розслідування, і має розцінюватися як міцна гарантія реалізації цією посадовою особою своєї компетенції.

Хотілося б також зазначити, що у законодавстві Великої Британії детально визначено різні види звітів, які надає SCOAF у зв'язку з кожним розслідуванням, а також загальні звіти. Заслуговує на увагу, що права заявника (військовослужбовця, що подав скаргу) мають належний рівень захищеності – SCOAF повинен, після проведення розслідування, підготувати звіт, який містить його висновки та рекомендації (у тому числі рекомендації з метою виправлення неналежного адміністрування), обґрунтування цих висновків і рекомендацій, і надіслати копію звіту Раді оборони, заявнику та будь-яким іншим особам, якщо вважає це за потрібне (ст. 340L) [8].

Варто також відзначити, що реалізація раніше поданих рекомендацій SCOAF відстежується. Так, у Звіті SCOAF за 2024 рік особлива увага приділяється рекомендаціям, поданим з 2016 по 2023 рік, кожній рекомендації присвоюється свій порядковий номер і оцінюється ступінь її реалізованості. У вказаному Звіті зазначається, що Рекомендація 1.10, надана у 2016 році, залишається найдовшою відкритою рекомендацією. У вересні 2024 року Сухопутні війська взяли на себе керівництво для визначення першопричин надмірної представленості жінок та персоналу етнічних меншин у Системі розгляду скарг військовослужбовців. Був проведений огляд справ, поданих військовослужбовцями жіночої статі та етнічних меншин, з метою надання рекомендацій щодо покращення їхнього досвіду роботи з системою, який завершився у листопаді 2024 року, проте ця робота триватиме і надалі [7].

Слід сказати, що досвід діяльності SCOAF та його відносини з представниками органів влади, військовими підрозділами та громадськістю включають ще багато цікавих і корисних для української практики аспектів, аналіз яких виходить за межі однієї наукової статті.

Аналізуючи правові засади діяльності SCOAF, хотілося б звернути увагу на наступні чинники.

По-перше, британський досвід свідчить про високий ступінь деталізації відносин SCOAF з Радою оборони, Міністром оборони та іншими суб'єктами. Така деталізація виступає дієвою гарантією правового статусу SCOAF, оскільки всі типові для його діяльності ситуації алгоритмізовані, що зменшує можливість впливу на процеси захисту прав військовослужбовців суб'єктивних факторів. По-друге, заслуговує на підтримку та впровадження підхід, відповідно до якого відстежується реалізація кожної рекомендації SCOAF. Щодо нереалізованих пропозицій готується короткий висновок про причини такої ситуації та тенденції її розвитку, при цьому така інформація включається до щорічних звітів. По-третє, заслуговує на увагу регламентація видів звітів SCOAF та вимоги до їх структури та змісту, що уніфікує правозастосовну практику та дозволяє порівнювати різні періоди діяльності. І, по-четверте, наділення SCOAF для цілей розслідування, стосовно явки й допиту свідків та надання документів повноваженнями, ідентичними повноваженням Високого суду Великої Британії, дозволяє досягти високого рівня правової визначеності та свідчить про усвідомлення британським законодавцем важливості правового захисту військовослужбовців як одного із засобів забезпечення національної і воєнної безпеки.

В умовах збройного конфлікту високої інтенсивності питання всебічної підтримки осіб, які перебувають на службі у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, виходить на перший план, детермінуючи ефективність функціонування Сил оборони. Забезпечення високого рівня правового захисту військовослужбовців є не лише обов'язком держави, але й передумовою підтримання високого рівня обороноздатності та соціальної стабільності у військовому середовищі, а також важливим чинником формування готовності до військової служби в українському суспільстві.

Позитивно оцінюючи прийняття Верховною Радою України Закону України «Про Військового омбудсмана», вітаючи запровадження спеціалізованої інституції у сфері захисту прав військовослужбовців та інших осіб, які виконують функції щодо захисту суверенітету та територіальної цілісності держави, слід зупинитися на деяких проблемах правового регулювання у досліджуваній галузі.

Порівнюючи особливості правового статусу SCOAF і Військового омбудсмана в Україні, хотілося б звернути увагу на наступні властивості української моделі. Закон України «Про Військового омбудсмана» містить велику кількість загальних положень, які не відповідають принципам правової визначеності і не утворюють зрозумілих алгоритмів дій як самого Омбудсмана, так і керівників органів військового управління під час розгляду скарг військовослужбовців і прийняття рішень за їх результатами. Однією з суттєвих вад вказаного Закону ми вважаємо відсутність

диференціації органів військового управління, оскільки взаємодія Військового омбудсмана з Генеральним штабом Збройних Сил України і командиром батальйону на лінії бойового зіткнення буде мати певні відмінності. Потребує свого правового врегулювання проблема взаємодії Омбудсмана з Радою національної безпеки і оборони України, а також роль цієї посадової особи у контрольних заходах, здійснюваних Офісом Президента України у Збройних Силах України відповідно до Положення про здійснення контролю Президента України за діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань. Крім того, з огляду на існування розгалуженої і достатньо деталізованої системи українського процесуального законодавства, незрозумілою залишається роль Військового омбудсмана у кримінальному процесі, а також під час розгляду справ про адміністративні правопорушення.

Висновки. До особливостей розгляду скарг військовослужбовців Омбудсменом з питань розгляду скарг на військову службу у Збройних силах Великої Британії (SCOAF) слід віднести: а) високий ступінь деталізації повноважень SCOAF у законодавстві Великої Британії та підзаконних правових актах оборонного відомства та інших суб'єктів; б) послідовий підхід до виконання рекомендацій SCOAF органами військового управління та відстеження рівня їх реалізації протягом тривалого періоду; в) регламентація структури та змісту звітів SCOAF, у тому числі звітів за результатами перевірок; г) наділення SCOAF повноваженнями суду стосовно свідків та надання документів.

Для удосконалення правового регулювання діяльності Військового омбудсмана в Україні доцільно врахувати наступні аспекти досвіду Великої Британії: а) деталізувати повноважень Військового омбудсмана, передбачивши диференціацію органів військового управління; б) регламентувати участь Військового омбудсмана у контрольних заходах, що проводяться Радою національної безпеки і оборони України та Офісом Президента України; в) у розвиток положень ч.5 ст.18 Закону України «Про Військового омбудсмана» надати останньому повноваження щодо ознайомлення з матеріалами кримінальних проваджень щодо військовослужбовців та прирівняних до них осіб.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Марцеляк О.В. Військовий омбудсман як інституційна гарантія захисту прав військовослужбовців (зарубіжний досвід). *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 5. С. 94–100. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.14.
2. Загуменна Ю.О. Міжнародний досвід функціонування військового омбудсмена: інституційні особливості та перспективи впровадження в Україні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доповідей XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 22 листопада 2024 р.). Вінниця, 2024. С. 63–66.
3. Сухан С. Забезпечення права військовослужбовців на репродукцію. *П'яті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 28 червня 2024 р.). Київ-Чернігів, 2024. С. 287–295.
4. Blake N. The Deepcut Review: A review of the circumstances surrounding the deaths of four soldiers at Princess Royal Barracks, Deepcut between 1995 and 2002. London: Ministry of Defence, 2006. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/ attachment_data/file/228930/0795.pdf (дата звернення 6.12.2025).
5. History and Legislation. URL: https://www.scoaf.org.uk/about-us/history-and-legislation (дата звернення 6.12.2025).
6. Service Complaints Commissioner for the Armed Forces. Annual Report 2014. URL: https://www.scoaf.org.uk/sites/default/files/2022-03/009488-Annual-Report-2014-BOOK-Accessible.pdf (дата звернення 6.12.2025).
7. Service Complaints Ombudsman for the Armed Forces. Annual Report 2024. URL: https://www.scoaf.org.uk/sites/default/files/2025-04/11273-scoaf-annual_report_and_accounts_2024-25_accessible_2_1.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення 6.12.2025).
8. Armed Forces (Service Complaints and Financial Assistance). Act 2015. Chapter 19. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/19/pdfs/ukpga_20150019_en.pdf (дата звернення 6.12.2025).
9. The Armed Forces (Service Complaints Ombudsman Investigations) Regulations 2015. URL: https://www.legislation.gov.uk/uksi/2015/1956/contents/made (дата звернення 6.12.2025).